

РЕЦЕНЗІЯ

доктора економічних наук, професора,
декана факультету фінансів та цифрових технологій
Державного податкового університету
Корнєєва Володимира Вікторовича
на дисертаційну роботу
Шіріняна Едварда Арамовича
на тему «**Розвиток ринку банківських послуг в Україні**»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
з галузі знань 07 «Управління та адміністрування»

1. Актуальність обраної теми дослідження

Ринок банківських послуг зазнає багатьох змін, пов'язаних з євроінтеграційними процесами. Багато процесів на такому ринку вимагають осмислення та опису для прийняття правильних рішень як з позицій теоретичного осмислення, так і з позицій прикладної науки і практичного застосування. З огляду на зазначене можна стверджувати, що тема дослідження Едварда Шіріняна є актуальною, а її мета та поставлені завдання відповідають вимогам сучасного наукового пошуку.

Актуальність теми дисертації зумовлена, насамперед, необхідністю визначення існуючих закономірностей функціонування і перспектив розвитку ринку банківських послуг України, виявлення зв'язків між чинниками впливу на ринок та результатами діяльності учасників ринку.

2. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дослідження пов'язано з тематикою науково-дослідної роботи кафедри фінансових ринків та технологій і кафедри публічних фінансів Державного податкового університету «Державні запозичення в системі публічних фінансів» (№ державної реєстрації 0121U109588), в межах якої автором проаналізовано державні запозичення в період воєнного стану і визначено оптимальну відкритість ринку банківських послуг України і подано рекомендації щодо подальшого розвитку ринку банківських послуг. Практична спрямованість розробок і зв'язок роботи з програмами підтверджується довідкою про впровадження (додаток Г дисертації).

3. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Детальне ознайомлення зі змістом дисертації та переліком опублікованих праць автора дає змогу зробити висновок, що положення, які характеризуються науковою новизною, базуються на використанні загальновідомих методів і визнаних методологій дослідження. Сформульовані

наукові положення та висновки узгоджуються з відомими даними інших науковців і досліджень, а обраний предмет і об'єкт наукового дослідження обумовили цілісний розгляд проблеми. Висновки і рекомендації ґрунтуються на опрацюванні наукових розробок вітчизняних та зарубіжних дослідників.

У дисертації використано системний аналіз, узагальнення, порівняльний аналіз, статистичний аналіз, кореляційний аналіз і моделювання, графічний аналіз, коефіцієнтний аналіз, що показує багатостороннє вивчення проблеми і пошуки розв'язання завдань. Достовірність основних наукових положень дисертаційної роботи підтверджується їх публікаціями у наукових фахових виданнях, апробацією на конференціях, використанням рекомендацій автора у практичній діяльності банків.

Апробацію наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в роботі, здійснено на 5-ти міжнародних науково-практичних конференціях, які відбулися в 2021 - 2023 роках (Київ, Ірпінь, Чернівці) і на семінарах кафедри фінансових ринків та технологій.

Кількість, обсяг та зміст друківаних праць відповідають вимогам щодо публікації основного змісту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії та надають автору право на публічний захист результатів дисертаційної роботи. Зазначене вище дає підстави зробити висновок про самостійність, наукову новизну роботи, використанні автором власних підходів до виконання визначених завдань.

4. Структура і зміст дисертаційної роботи. Відповідність дисертаційної роботи встановленим вимогам. Дисертація складається зі вступу, 3-х розділів основного тексту, висновків, списку використаних джерел (199 найменувань) і додатків.

У розділі 1 здобувачем опрацьовано літературні джерела в частині визначення сутності понять «ринок банківських послуг» України (§1.1), «банківська система» з позицій сучасної науки і українського законодавства (§1.2), обґрунтовано перелік детермінант розвитку ринку банківських послуг України (§1.3).

У параграфі 1.1 виявлено, що банківське законодавство відносить банківські послуги до фінансових послуг, однак дає неповний перелік учасників ринку банківських послуг. Поза увагою залишаються регулятори, які здійснюють банківські операції на ринку. Приміром, НБУ продає депозитні сертифікати, здійснює операції з державними цінними паперами, кредитує банки через рефінансування тощо (пункт новизни на стор. 11).

Автором удосконалено визначення поняття «ринок банківських послуг», яке, на відміну від існуючих підходів, сформульовано з позицій теорії відкритих систем і теорії поведінкової економіки (пункт новизни на стор. 10).

У параграфі 1.2 автором аргументовано трансформацію поняття «банківська система» у поняття «банківська екосистема» з врахуванням учасників, що формують вхідні та вихідні фінансові потоки, утворюють зв'язки та єдине ціле, синергетичних ефектів, непередбаченої поведінки учасників системи (пункт новизни на стор. 10).

У параграфі 1.3 встановлено детермінанти для кількісного опису стану ринку банківських послуг, серед яких індекс Херфіндаля-Хіршмана, показник відкритості ринку, показники концентрації, банківське проникнення, показник рентабельності. Виявлено, що дотепер уповноваженими органами не запропоновано ключові показники ефективності функціонування ринку банківських послуг, які б визначали результативність всього банківського сектору.

У розділі 2 визначено сучасні тренди розвитку ринку банківських послуг в Україні (§2.1), проведено перевірку виконання стохастичного характеру темпів зростання банків згідно з законом Гібрата (§2.2), ідентифіковано чинники впливу на розвиток ринку банківських послуг в Україні (§2.3).

У параграфі 2.1 встановлено, що на ринку України працює 63 банки, налічується 5138 відділень. Частка державних банків на ринку є домінуючою. Географічне розташування постачальників банківських послуг з неоднорідним. Набувають поширення он-лайн сервіси з віддаленого обслуговування, зростає частка безготівкових розрахунків.

Порівняльний аналіз показав, що, на відміну від попередніх років, у 2023 році показники рентабельності власного капіталу (ROE) перевищили дохідність ОВДП та інфляцію. Визначено також, що через високий рівень ставок за депозитними сертифікатами НБУ та ОВДП останніми роками банківські установи надають перевагу операціям з цінними паперами.

У параграфі 2.2 на основі емпіричних даних для кожного банку України і кількісних розрахунків виявлено нерівномірний розподіл банків за розмірами, значні порушення безперервності в розмірах (у 2023 році немає банків з інтервалах розмірів активів 40-50 млрд грн, 70-100 млрд грн, 400-800 млрд грн). Отримано, що закон Гібрата для темпів зростання банків України не виконується: розподіли банків за розмірами активів та доходів не відповідають нормальному чи логнормальному розподілам. Водночас, виявлено тенденцію поступового наближення розподілів банків за доходами до логнормального типу і потенційну можливість подальшої реалізації закону Гібрата в майбутньому для доходів. У рамках мікроекономічного опису показано можливість зростання активів банків незалежно від розмірів і, відповідно, дія закону Гібрата для окремих банків вибірки (пункт новизни на стор.9).

У параграфі 2.3 в рамках кореляційно-регресійного аналізу автором отримано статистично значущі кореляції між кількістю банків на ринку і

результуючими показниками конкуренції, концентрації за доходами банків та банківського проникнення за кредитами (пункт новизни на стор. 9).

Розділ 3 містить пропозиції щодо оцінювання і посилення конкурентної позиції банку як рушійної сили розвитку на ринку банківських послуг України (§3.1), аргументовано шляхи підвищення ефективності функціонування ринку банківських послуг шляхом розроблення системи ключових показників ефективності (§3.2), обґрунтовано шляхи підвищення ефективності функціонування та розвитку ринку банківських послуг (§3.3).

У параграфі 3.1 дисертації автором розвинуто методологію оцінювання ринкової позиції банку і апробовано підхід на прикладі 5-ти різних банків: «А-БАНК», банк «ВОСТОК», «ТАСКОМБАНК», ПУМБ, банк Південний (пункт новизни на стор. 9-10).

У параграфі 3.2 дисертації запропоновано систему ключових показників і визначено критерії високої ефективності ринку банківських послуг за результатами діяльності всіх банків (пункт новизни на стор.9).

У параграфі 3.3 подано пропозиції щодо підвищення ефективності функціонування і подальшого розвитку ринку банківських послуг, серед яких є такі: доцільність зменшити кількість державних банків через реорганізацію, поділ на 2-3 банки і подальший продаж, зміна ставки податку на прибуток (пункт новизни на стор. 11).

Дисертацію написано українською мовою, стиль викладення матеріалу – науковий. Зміст та структура дисертаційної роботи відповідають задекларованим меті та завданням. Висновки по розділах і дисертації відповідають відповідним поставленим завданням. Оформлення дисертації відповідає вимогам, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12 січня 2017 р. № 40.

5. Наукова новизна одержаних результатів полягає у поглибленні теоретичних засад, розширенні методичного інструментарію та розробленні практичних рекомендацій щодо розвитку ринку банківських послуг (РБП) в Україні. Найбільш вагомими результатами, які визначають новизну дослідження й особистий внесок автора, є такі:

удосконалено:

- науково-методичний підхід щодо верифікації *закону Гібрата* у частині темпів зростання фірми і залежності швидкості зміни активів і доходів від її розміру для ринку банківських послуг України на макроекономічному і мікроекономічному рівнях з припущенням можливості встановлення статистичного нормального чи логнормального розподілу банків за розміром. Це дало змогу встановити закономірності розвитку РБП і сформулювати засади підвищення його прозорості та ефективності;

- методичні засади оцінювання конкуренції, концентрації і банківського проникнення внаслідок зменшення кількості банків на ринку на підставі встановлених *значущих кореляцій* від кількості банків і емпіричних даних, що дає змогу приймати виважені рішення з державного регулювання з метою уникнення негативних наслідків і гармонізувати інтереси учасників РБП;

- перелік, класифікацію і критерії *ключових показників ефективності* функціонування РБП України для держави, зокрема відсоток українських банків, ступінь державної монополізації ринку, запас монополізації банків, запас конкуренції банків, ємність банківських послуг, показник інвестицій банків у економіку, надходження податку на прибуток банків до бюджету. Це дає змогу отримати комплексну характеристику результатів РБП, що досягаються під впливом державного регулювання, і на їх основі запропонувати науково-обґрунтовані шляхи підвищення ефективності банківського сектору України;

- *визначення конкурентної позиції* банку за рівнем охоплення РБП шляхом розробки і впровадження нових кількісних параметрів, показників охоплення ринку і критеріїв ефективності, що визначають ключові аспекти діяльності банків, інтегрального показника їх конкурентної позиції, що *служе* інструментом стратегії управління банком під час прийняття зважених рішень щодо збільшення ринкової частки банку, враховує різні форми взаємодії учасників ринку і показує шляхи конкурентної боротьби, доцільності інтеграції з конкурентами задля підвищення ефективності бізнесу і розвитку РБП;

дістали подальшого розвитку:

- понятійно-категоріальний апарат фінансової науки у частині детермінування поняття *«ринок банківських послуг»*, яке, на відміну від усталених практик та існуючих підходів, сформульовано з позицій теорії відкритих систем і теорії поведінкової економіки, та згідно з яким ринок банківських послуг являє собою частину ринку фінансових послуг і є відкритим економічним середовищем щодо купівлі-продажу банківських послуг і продуктів, в якому наявні відповідні учасники ринку, вхідні та вихідні фінансові потоки, попит і пропозиція із задоволенням потреб усіх учасників угод, формування цін через процентні ставки і комісії за послуги, можливість вибору альтернативних банківських послуг і надавачів банківських послуг і можуть виникати синергетичні ефекти, непередбачена поведінка учасників ринку;

- визначення *банківської екосистеми* як складової фінансової (еко)системи і відкритого економічного середовища з надання банківських послуг і продуктів із сукупністю учасників, які формують вхідні та вихідні фінансові потоки, утворюють зв'язки та єдине ціле, де взаємодія між собою, об'єднання

та спільна діяльність учасників можуть приводити до синергетичних ефектів у фінансових результатах і непередбаченої колективної та індивідуальної поведінки. Таке трактування є комплексним щодо учасників і форм організації економічних відносин на ринку банківських послуг, що дає змогу ідентифікувати його загальні і специфічні функції, проблеми і напрями подальшого розвитку;

- теоретичне обґрунтування *складу учасників* ринку банківських послуг з відповідним поділом на основних учасників (клієнти-покупці, банки-продавці, філії іноземних банків та банківські групи), неосновних учасників (спеціалізованих небанківських фінансових установ-посередників і провайдерів окремих банківських послуг), інших допоміжних учасників із включенням органів регулювання ринку з відповідними повноваженнями і банківськими операціями, що дає змогу розширити коло учасників, визначити роль ключових гравців і вимоги до інших учасників ринку банківських послуг;

- *практичні рекомендації щодо післявоєнного відновлення і подальшого розвитку РБП і всієї економіки на основі пропозицій щодо:* продажу половини державних банків з попереднім розділенням (реорганізацією) великого державного банку на 3 середніх за розмірами для вирішення проблеми високої концентрації банківських послуг; збільшення ставки податку на прибуток банків для підвищення ефективності банківського сектору; обмеження процентних ставок за позиками та програм полегшення умов кредитування населення і бізнесу, який постраждав від бойових дій, програм реструктуризації та відстрочки повернення кредитів для населення. Це дозволить виробити необхідні інструменти та механізми і слугуватиме стимулом реалізації післявоєнного відновлення банківського сектору.

6. Практичне значення одержаних результатів полягає у розробленні науково-обґрунтованих практичних рекомендацій, спрямованих на забезпечення розвитку РБП. Окремі висновки та рекомендації автора використано в практичній діяльності банків: АТ «ПУМБ» – стосовно системи ключових показників ефективності, конкурентної позиції банку на ринку, рекомендацій післявоєнного відновлення (довідка від 24 квітня 2024 р.); АТ «Ощадбанк» (довідка від 22 грудня 2023 р.) і АБ «УКРГАЗБАНК» (довідка від 15 квітня 2024 р.) – щодо методики визначення і покращення конкурентної позиції банку на ринку. Практичну значимість окремих розробок підтверджено довідкою про впровадження.

7. Повнота викладу основних наукових результатів дисертації в опублікованих працях. За темою дисертації опубліковано 12 наукових праць загальним обсягом 8,0 авт. арк. (особисто автору належить 5,35 авт. арк.), у т. ч. 7 статей у наукових фахових виданнях України категорії Б, що мають

цифровий ідентифікатор DOI і включені до профільних міжнародних наукометричних баз, з яких: 2 статті (2 авт. арк.) – одноосібні (ключові праці з науковою новизною), 4 – статті у співавторстві з іншим автором, де внесок автора є основним і визначальним (особисто автору належить 2,7 авт. арк.), 1 – стаття у співавторстві з двома авторами, де внесок автора був пропорційним (автору належить 0,3 авт. арк.), а результати роботи є додатковими, такими, що не винесено в наукову новизну, та 4 публікації апробаційного характеру (матеріали конференцій, автору належить 0,35 авт. арк.).

Матеріали дисертації були оприлюднені й обговорювалися на міжнародних конференціях і семінарах, серед яких: «Фінансові інструменти сталого розвитку економіки» (Чернівці, 2023); «Забезпечення резилієнтності економіки України в умовах військової агресії та повоєнного відновлення» (м. Ірпінь, 2023); «Фінанси, економіка, право vs війна» (м. Ірпінь, 2022); «Стратегія і практика інноваційного розвитку фінансового сектору України» (м. Ірпінь, 2021 р).

Результати дисертації в повному обсязі доповідалися й обговорені на наукових семінарах кафедри фінансових ринків та технологій Державного Податкового Університету.

Вважаю, що профіль друкованих видань і зміст наукових праць відображають зміст дисертаційної роботи, відповідають встановленим вимогам до висвітлення отриманих результатів дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

8. Дотримання норм академічної доброчесності. Аналіз наукових праць Едварда Шіріняна дає підстави стверджувати про відсутність порушень академічної доброчесності. За результатами аналізу дисертації не встановлено фактів порушення академічної доброчесності. Здобувач дотримувався норм чинного законодавства про авторське право. Плагіату в дисертації не виявлено. Також визначено особистий внесок автора в опублікованих працях, наявні посилання на відповідні джерела, зазначені у списку використаних джерел.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації

Відзначаючи важливість наукового доробку і нових результатів Едварда Шіріняна, обґрунтованість наукових висновків, відмітимо деякі положення, що потребують уточнення або можуть слугувати підґрунтям для дискусій.

1. У розділі 1.1 у контексті формування наукової парадигми РБП автором зроблено висновок про те, що «учасниками РБП можна було б вважати саморегульовані професійні об'єднання банків (професійні спілки) та громадські спілки споживачів банківських послуг, оскільки останні є неприбутковими і

не пропонують банківських послуг». Тобто, серед учасників РБП виділяються такі професійні об'єднання. Дещо специфічна ситуація склалася навколо саморегулювальних об'єднань клієнтів. В дисертації наведено приклад Всеукраїнської громадської організації «Асоціація захисту прав споживачів банківських та страхових послуг». Не зважаючи на те, що у законодавстві вони згадуються, проте, по факту, жодне з них не функціонує і діяльність таких об'єднань клієнтів є непомітною.

2. У розділі 1.1 автор також включає Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО) до складу учасників РБП поряд з НБУ, оскільки ФГВФО може управляти активами неплатоспроможних банків і забезпечувати повернення коштів фізичних осіб. Гарантування вкладів є актуальним питанням сьогодення. Однак, як показує досвід, ФГВФО не є ідеальним механізмом гарантій. Прикладом може слугувати гарантування вкладів недержавних пенсійних фондів, вкладів клієнтів страхування життя, що не забезпечується державними гарантіями. Тому, на наш погляд, питання тут значно складніше і діяльність ФГВФО доцільно було б розглянути більш детально для розв'язання проблем, що існують на РБП в Україні.

3. У розділі 2.3 деталізовано вплив кількості банків на конкуренцію і ефективність діяльності банків в Україні. Шляхом висування та доведення ряду гіпотез автор сформулював висновок про тісний кореляційний зв'язок між кількістю банків та показником Херфіндала-Хіршмана та, як результат, доцільність функціонування на ринку України значної кількості банків. Варто зауважити, що при цьому автором не в повній мірі враховано специфіку вітчизняного РБП, а саме наявність псевдобанків, що не дозволяє віднести РБП до категорії розвинених ринків. Вважаю, що врахування зазначених особливостей за допомогою багатофакторного аналізу слугувало б більш аргументованою підставою для сформульованих висновків.

4. В розділі 3.3 та висновках автор пропонує важливі практичні кроки для підвищення ефективності і подальшого розвитку РБП і, водночас, не конкретизує чітко роль та відповідні кроки НБУ як основного регулятора у проведенні державної політики та інновацій в частині посилення ефективності РБП і його подальшого розвитку. На мою думку, доречно було б більше приділити уваги цьому питанню з позицій практичної реалізації державної програми післявоєнного відновлення і ролі НБУ.

Висловлені зауваження не зменшують загального наукового та практичного значення результатів роботи і не змінюють загальної позитивної оцінки дослідження.

Загальний висновок та оцінка дисертації

На мою думку, запропоновані ідеї та підходи є інноваційними, результати дослідження відповідають кращим світовим стандартам, оцінка дисертації є високою. Дисертація містить нові наукові результати, які розширюють наші уявлення про фінансове регулювання і розвиток ринку банківських послуг в Україні.

Дисертація Шіріняна Едварда Арамовича є науковою працею на актуальну тему, яка має наукову новизну, містить особистий внесок дисертанта, є завершеним, самостійним науковим дослідженням.

За рівнем та обсягом проведених наукових досліджень, їх актуальністю, науковою новизною, практичною цінністю, рівнем та кількістю публікацій, дисертаційна робота Шіріняна Едварда Арамовича на тему «Розвиток ринку банківських послуг в Україні» повністю відповідає Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог щодо оформлення дисертації (зі змінами)» та «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44, а її автор, Шірінян Едвард Арамович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

Рецензент:

доктор економічних наук, професор,
декан факультету фінансів та цифрових технологій
Державного податкового університету

Володимир КОРНЄЄВ